

competencies of a specialist marine institution; the end of the nineties and the end of the zero years, when the network of departments of language learning expands, the need for applied linguistics, related to the combination of speech literacy and programming basics, knowledge of computer graphics, computer editors, project modeling, lexical automation, is being updated text analysis, linguistic support for computer systems, organization of databases in the field of shipbuilding and when working on ships.

Key words: maritime higher education institutions, foreign languages, applied linguistics, history of marine education, shipbuilding, professional competences, Admiral Makarov National University of Shipbuilding, intercultural communication.

Дата надходження статті: «29» червня 2019 р.

УДК 37-055.2(477):001.891"185/191"

Клочко О. М., Коваленко С. М.*

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ В ДОРАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена проблемі розвитку жіночої освіти на українських землях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття в роботах дослідників дорадянського періоду.

Визначено, що вивчення історичних етапів розвитку національного шкільництва з використанням гендерного підходу, який в історико-педагогічних дослідженнях виступає як принцип пізнання, спрямований на аналіз впливу соціальних інститутів на освітні процеси, через визначення ролі, місця, самореалізації чоловіків та жінок у змінних історичних умовах соціального буття певної епохи, є актуальним і доцільним. Звернення до наукових джерел окресленої проблеми дає змогу розширити уявлення про освіту жінок через призму суспільно-політичних, соціальних та культурних змін, що мали місце в досліджуваній період.

Установлено, що певна демократизація та лібералізація суспільного життя в європейській частині Російської імперії в кінці XIX століття призвела до піднесення громадсько-педагогічного руху, представниками якого були відомі громадські діячі, педагоги, прогресивна частина інтелігенції. Ними уведено в публічний простір поняття «жіноче питання», у контексті вирішення якого важливого значення набувало надання жінці освіти. З'ясовано, що роботи цього періоду мають два напрями: історичні нариси та дискусійно-публіцистичні праці.

Виявлено, що дорадянський період вивчення історії жіночої освіти характеризувався роботами переважно описового характеру, які містили роз'яснення щодо ухвалення урядових документів, які регулювали роботу жіночих навчальних закладів та статистичні відомості про їхню діяльність; роз'яснення щодо заснування та особливостей функціонування окремих навчальних закладів (П. Грабовський, О. Лихачова, С. Рождественський, М. Стоюнін); характеристику професійної діяльності жінок через призму особистісного розвитку (М. Вернадська, К. Щепкіна), дослідження генези жіночої освіти з визначенням ролі жінки в суспільстві та її призначення (В. Белінський, М. Зінченко, Н. Добролюбов, В. Овцин, М. Пирогов, Д. Писарев, К. Ушинський).

Ключові слова: дорадянська історіографія, жіноча освіта, жіноче питання, гендерний підхід.

Історія становлення та розвитку жіночої освіти другої половини XIX – початку XX ст. на українських землях Російської імперії є складовою наукових розвідок широкого кола дослідників. Актуальність і доцільність вивчення цієї проблеми зумовлена пошуком оптимальних шляхів реформування освітньої галузі України через

*© Клочко О. М., Коваленко С. М.

призму історичного досвіду розбудови національного шкільництва, ураховуючи сучасні підходи до його вивчення. Ми згодні із думкою Ю. Кузьменко, про те що «на сьогодні свого нового звучання і важливості набувають історико-педагогічні дослідження, оскільки пошук шляхів реформування вітчизняної системи освіти не можливий без урахування помилок й екстраполяції позитивного конструктивного досвіду минулого в практику роботи сучасних навчальних закладів» [7, с. 253].

Особливого значення в умовах сьогодення набуває важливість упровадження в практику сучасної освіти політики гендерної рівності як умови входження України в європейський освітній простір. Важливим є дослідження історичних етапів розвитку національної школи з урахуванням фактору статі задля визначення основних досягнень та недопущення помилок у процесі сучасного реформування системи освіти в Україні.

Традиційно науковцями виділяється три періоди історіографії досліджуваної проблеми: дорадянський (до 1922 р.), радянський (з 1922 р. до 1991 р.), сучасний (з 1991 р. до сьогодні). В історико-педагогічних працях вітчизняних дослідників (І. Мартинові, Н. Слюсаренко, Т. Сухенко, Т. Шушари та ін.) увага приділена історіографії проблеми розвитку жіночої освіти другої половини XIX – початку XX ст. У дисертаційних дослідженнях Л. Клеваки, І. Лисенко, Ю. Лопатенко, М. Рижкової та ін. здійснено аналіз історіографічного доробку розвитку жіночої освіти в другій половині XIX – початку XX століття.

Метою статті є визначення особливостей дослідження проблеми становлення та розвитку жіночої освіти другої половини XIX – початку XX століття на українських землях Російської імперії в дорадянській історіографії.

Як зазначають історики жіночої освіти, у працях дорадянського періоду, що характеризувався пануванням ідеології самодержавства та жорсткою централізацією влади, проблема розвитку жіночої освіти здебільшого розглядалася в контексті дослідження системи освіти в Російській імперії в цілому, і лише деякі роботи були присвячені саме становленню та розвитку жіночої освіти.

На нашу думку, наукові праці цього періоду мають два напрями: історичні нариси та дискусійно-публіцистичні праці громадських діячів та педагогів, присвячені проблемам розвитку жіночої освіти (М. Зінченко, О. Лихачова, В. Овчин, М. Пирогов, Д. Писарев, С. Рождественський, В. Стоюнін, К. Ушинський, К. Щепкіна та ін.). Наразі зупинимось на роботах першого напрямку, де особливий інтерес у контексті вивчення провідних чинників розвитку жіночої освіти становлять роботи С. Рождественського, О. Лихачової, М. Зінченка, В. Овчина, К. Щепкіної.

Урядова політика як чинник реформування жіночої освіти висвітлена в роботах С. Рождественського та О. Лихачової. В історичному огляді С. Рождественського («Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти (1802–1902 р.)» [12], означене питання висвітлювалось у восьмому параграфі 7-го розділу та сьомому параграфі 8-го розділу. Автор ознайомлював із процесами прийняття законодавчих та нормативних документів у галузі жіночої освіти, детально зупиняючись на ролі міністрів народної освіти в цій галузі.

На особливу увагу заслуговують праці О. Лихачової «Матеріали для історії жіночої освіти в Росії» [8], що виходили періодично в 1890 р., 1893 р., 1895 р. та 1901 р. Авторка у своїх роботах збирала й упорядковувала матеріали періодичних видань того часу, подала статистичні відомості, звіти урядових установ, архівні справи всіх відомств, що опікувались жіночою освітою: Міністерства народної освіти, Відомства установ імператриці Марії Федорівни, Синоду. Недоліком цих праць, на нашу думку, є відсутність авторських висновків. Проте беззаперечною заслугою дослідниці стала спроба зібрати розрізнені окремі факти з історії жіночої освіти.

Цінною роботою для нашого дослідження є історичний нарис М. Зінченка «Жіноча освіта в Росії. Історичний нарис» [6], у якому рівень жіночої освіти розглядався автором, як показник рівня культури суспільства в різні часи його історичного буття,

а проблеми жіночої освіти висвітлювались з огляду впливу жінки на суспільні інститути, зокрема, сім'ю, культуру, просвіту, економіку тощо. Публіцист зазначав, що стійкою основою держави має бути школа, яка дає закінчену освіту й чоловікам і жінкам [6, с. 1]. Порівнюючи сенс «жіночого питання» в Росії та Європі, відмінністю називав боротьбу жінки за право на освіту (Росія), на Заході – агітацію за політичні та громадянські права жінок. Схожої думки дотримувався В. Овцин, який у своїй роботі «Розвиток жіночої освіти. Історичний нарис» [9] процес розбудови жіночої освіти в Російській імперії пов'язував з новими вимогами суспільного життя, із піднесенням економіки та розвитком культурно-просвітницького руху.

Роботи вказаних авторів засвідчили загальні тенденції розвитку жіночої освіти, зокрема, у питанні виявлення серед основних чинників, що мали вплив на її розбудову, економічний розвиток та вплив громадсько-педагогічного руху.

Багато дає для розуміння впливу громадського-педагогічного руху на реформування системи освіти наукова праця викладачки історії вищих жіночих курсів в Санкт-Петербурзі К. Щепкіної «3 історії жіночої особистості в Росії» [17]. Робота подана у вигляді текстів лекцій, окремі з яких (лекція 11 та лекція 12) присвячені виникненню жіночого руху в країні та ставленням до жінки в суспільстві. Авторка зробила аналіз публіцистичних творів представників громадсько-педагогічного руху (М. Вернадської, В. Водовозова, М. Михайлова, М. Пирогова та ін.), в яких порушувалось питання реформування системи жіночої освіти, описує передумови та причини, які сприяли виникненню жіночого руху.

Відзначимо, що особливістю цієї роботи є те, що дослідниця цікавилася не лише питаннями розвитку жіночої освіти, а й становленням жінки як особистості. У роботі значна увага приділялась видатним жінкам сучасності, аналізувався вплив героїнь різноманітних дум, пісень, літописних джерел на становлення жінки та визначенні її ролі в суспільстві.

Освітня дискусія з означеного питання відбувалась і на сторінках часописів. Авторами порушувались питання реформування системи жіночої освіти з огляду на стан жінки в суспільстві, вплив демократичних перетворень на суспільні інститути, економічний розвиток держави. Означені питання було висвітлено в роботах П. Грабовського («Про розвиток шкільної освіти в Охтирському повіті, Харківської губернії: нарис») [3], М. Добролюбова («Думки про заснування відкритих жіночих шкіл // Російський вісник» [5], Д. Писарева («Думки Фірхова про виховання жінок», «Значення матері для виховання юнаків» // Світанок) [11], М. Пирогова («Щодо питання про жіночу освіту // Освіта» [10; 13], К. Ушинського («Про народність у громадському вихованні», «Педагогічна подорож до Швейцарії» // Голос) [16; 15].

У періодичних виданнях висвітлювались питання організації та діяльності жіночих навчальних закладів, визначались особливості викладання навчальних предметів та здійснення навчально-виховного процесу, досліджувались проблеми підготовки учителів тощо. Більше того, саме на сторінках означених періодичних видань відомі громадські діячі висловлювали свою позицію стосовно «жіночого питання».

В. Белінський неодноразово виступав проти утилітарного погляду на роль жінки в сім'ї, наголошуючи на неприпустимості «комерційного» погляду чоловіка на жінку. Своє бачення публіцист подав у «Творах Олександра Пушкіна», де він зазначав: «Вона (жінка) для Вас (чоловіків) – капітал з відсотками, будинок з прибутком, а якщо не так, то кухарка, прачка, ключниця, нянька...» [1, с. 192]. Жінку, «яка тільки й вміє любити свого чоловіка та дитину, а більше ні про що не має уявлення та нічого не прагне більшого» він уважав «жалюгідною та негідною» [там само, с. 137].

Відповідальність за подібне становище жінки він покладав саме на суспільство, висміюючи існуючу систему виховання жінок, завдяки якій у дівчині виховували не особистість, а наречену. Оскільки з дитячого віку дівчинку готували до виконання ролі дружини, у неї не було іншої мети, як вийти заміж, і навіть до глибокої старості,

ця «*idée fixe*» не покидає жінку, а в разі нереалізації цієї мети, те саме суспільство піддає критиці та осуду жінку, яка не змогла виконати своє призначення [1, с. 189–190].

На думку Д. Писарева, існуючий стан жінки в суспільстві був невольницьким, він стверджував, що матері для гідного виконання своїх зобов'язань перед дитиною, крім суто материнських почуттів, необхідна ще попередня теоретична підготовка, необхідний розумовий розвиток, що не можливо набути без належної освіти [11, с. 26, 46].

На окрему увагу заслуговує праця В. Стоюніна «Освіта російської жінки», написана з приводу 25-річчя створення жіночих гімназій (надруковано в «Історичному віснику», 1883 р.) [14], у якій автор досліджував вплив суспільної думки на реформування системи жіночої освіти, результатом чого стало виникнення жіночих гімназій; діяльність державних структур щодо заснування жіночих гімназій. Публіцист розглядав можливість отримання жінками гімназійної освіти як засіб самореалізації жінок у суспільній праці, зокрема педагогічній та громадській.

Прогресивні погляди щодо ролі жінки в суспільстві висловлював М. Пирогов, який наполягав на необхідності докорінних змін у ставленні до жіночої освіти. Педагога не задовольняла існуюча система жіночої освіти, яку він називав безглуздою та застарілою [13, с. 718]. Виховання, за його твердженням, робило із жінки ляльку, створену напоказ, а повинно б забезпечувати ранній розвиток мислення та волі, які їй необхідні в такій самій мірі, що й чоловікові [там само, с. 70]. На його думку, жіноча освіта потребувала змін, завдяки яким жінка змогла б зайняти достойне місце в суспільстві, що відповідало б її людській гідності та розумовим здібностям [там само, с. 718].

Докладно висловив свої міркування щодо проблем жіночої освіти К. Ушинський. Дослідник його творчості Е. Днепров, зазначав, що педагог послідовно відстоював рівноправність жінки з чоловіком в усіх сферах суспільного життя [4, с. 208]. Громадський діяч піддавав критиці існуючі на заході підходи до жіночого навчання, що ґрунтувались на розумінні призначення жінки. Одним з таких підходів він називав «німецько-господарський», що був націлений на виховання жінки гарною господинею та матір'ю, другий підхід – «французько-галантерейний», метою якого було зробити із жінки прикрасу суспільства та родини [там само, с. 210]. Він виступав проти обмеження прав жінок на освіту й проти заборони жінкам займатись педагогічною діяльністю.

Власні міркування щодо проблем жіночої освіти громадський діяч висловлював у творах, зокрема в працях «Педагогічна подорож до Швейцарії» та «Про народність у громадському вихованні». К. Ушинський зазначав, що повноцінною може бути школа, у якій працюють вчителями представники обох статей: «Недостатня кількість класних учителів і вчительок є найбільший, найістотніший недолік усієї нашої системи суспільного виховання і позбавляє наше навчання взагалі тієї розумово розвивальної і морально виховної сили, без якої все воно нічого не варте» [16, с. 93].

Педагог визнав «позитивним» досвід жіночої освіти в Америці: «взагалі жіноче виховання значно мужніше в Америці, ніж де-небудь в Європі, і жінки рано починають користуватися тією свободою, яка скрізь була б визнана небезпечною для їхньої моральності, але в Америці дала тільки добрі наслідки... американці не хочуть готувати зі своїх дочок істот чарівних для ловіння чоловіків і для успіхів у світі, що купуються часто ціною моральності... хочуть, щоб виховання жінки робило її істотою самостійною і давало їй можливість з власного переконання йти прямим шляхом до життя» [там само, с. 70].

Однією з перших жінок, що долучилася до обговорення проблеми реформування жіночої освіти на сторінках періодичних видань була М. Вернадська, яка доводила необхідність надання однакових прав на навчання і вільний вибір праці незалежно від статі. Зокрема, у своїй статті «Вільний вибір праці» для журналу «Економічний показник» вона зазначила: «Не обмежуйте діяльності жінок, не заштовхуйте її силоміць

у сімейний круг, не готуйте її виключно для виконання тих чи інших обов'язків, визнайте її людиною...» [2, с. 99].

М. Вернадська підкреслювала, що незалежність жінки може бути забезпечена її самостійною працею, для чого потрібні були належні знання: «Дайте нам такі ж можливості для освіти – і ми в цьому відношенні не залишимо першості чоловікам» [2, с. 101]. Особливого значення має те, що публіцистка виступала проти спеціальної освітньої програми для жіночої статі, оскільки це суттєво відрізняло б здобуті ними знання від системи навчання чоловіків. На її думку, будь-яка відмінність у системі виховання мала б негативні наслідки для жінок.

Отже, опрацювання робіт дорадянського періоду вивчення проблеми розвитку жіночої освіти другої половини XIX – початку XX ст. показало, що в роботах було досліджено вплив державної політики на процеси реформування жіночої освіти, передумови прийняття законодавчо-регулятивних документів, які регламентували діяльність жіночих закладів освіти, подано їхній аналіз; міститься детальний опис окремих жіночих навчальних закладів та історії їх створення, висвітлено позиції громадських та політичних діячів, публіцистів, педагогів стосовно цілей та завдань жіночої освіти здебільшого в контексті розуміння ролі жінки в суспільстві. Важливим внеском авторів робіт дорадянського періоду було впорядкування та систематизація матеріалів стосовно жіночої освіти, спроба їх аналізу. Перспективним для подальших наукових розвідок вважаємо історіографічний аналіз проблеми розвитку жіночої освіти з використанням регіонального підходу.

Література:

1. Белинский В. Г. Педагогические сочинения [со вступительной статьей Г. А. Фальборка]. *Школа и жизнь*. С.–Петербург, 1913. 259 с.
2. Вернадская М. Н. Сочинения. Москва: Издательский Дом ТОНЧУ, 2007. 352 с.
3. Грабовский П. О развитии школьного образования в Ахтырском уезде, Харьковской губернии. *Зібрання творів*: у 3 т. Київ: Наукова думка, 1960. Т. 3. С. 15–16.
4. Днепров Э. Д. Ушинский и современность. Москва: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2008. 232 с.
5. Добролюбов Н. А. Мысли об учреждении открытых женских школ. *Русский вестник*. 1858. Т. 14. С. 218–231.
6. Зинченко Н. Женское образование в России. Санкт-Петербург: Комм[ерч]. скор[опеч]., ценз. 1901. 46 с.
7. Кузьменко Ю. В. Професорсько-викладацький склад педагогічних інститутів України (друга половина XX ст.). *Педагогічний альманах*. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2017. Вип. 35. С. 253–259.
8. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1856–1880). Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича. 1901. 649 с.
9. Овцын В. Развитие женского образования: исторический очерк. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова. 1887. 105 с.
10. Пирогов Н. И. По вопросу о женском образовании. *Образование*. 1893. № 5–8. С. 260–267.
11. Писарев Д. И. Избранные педагогические сочинения. Москва: Педагогика, 1984. 367 с.
12. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. Санкт–Петербург: Издание Министерства народного просвещения, 1902. 785 с.
13. Сочинения Н. И. Пирогова: Изд. в память столетия со дня рождения Николая Ивановича Пирогова 1810 – 13 ноября 1910. Т. 1. *Педагогические и публицистические статьи*. Киев: Издание Пироговского т-ва, 1910. 962 с.
14. Стоюнин В. Я. Образование русской женщины. *Женское образование*: педагогический листок для родителей, наставниц и наставников, издаваемый при Санкт-Петербургских женских гимназиях. 1883. № 5. С. 373–378.
15. Ушинский К. Д. Педагогічна подорож до Швейцарії. Твори в шести томах. Т. II. Київ: Радянська школа. 1954. С. 178–197.
16. Ушинський К. Д. Про народність в громадському вихованні. *Вибрані пед. твори*: в 2-х томах. Т. 1. Київ: Радянська школа, 1983. С. 43–104.

17. Щепкина Е. Н. Из истории женской личности в России. Сост. и общ.ред. В. Успенская. Тверь: Феминист-Пресс, 2005. (Серия «Феминистская коллекция»). 320 с.

Klochko O. M., Kovalenko S. M.

THE PROBLEM OF FEMALE EDUCATION IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIXTH – THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURY IN PRE-SOVIET HISTORIOGRAPHY

The article is devoted to the problem of outlining female education in the Ukrainian territory of Russian empire in the second half of the XXth – the beginning of the XXth century in the researches of pre-Soviet scientists.

It has been found out that studying the historical stages of national school development applying gender approach, which is viewed as a principle of cognition in historical and pedagogical researches aimed at the analysis of social institutes influence on education by means of defining the place, role, self-realization of men and women in rapidly changing historical conditions of a certain social epoch, is urgent and appropriate. Referring to scientific resources of the mentioned above problem, gives the possibility to broaden the idea about female education taking into account political, social and cultural changes which took place in the researched period.

It has also been revealed that certain democratization and liberalization of social life in the European part of Russian empire at the end of the XXth century led to the uplifting of community and education movement which was represented by well-known public leaders, teachers, and progressive intellectuals. We have introduced the term «female/women question», which greatly influenced the aspect of female education in this context. We have found out that research of this period developed in two directions: historical essay and journalistic works.

It has been established that pre-Soviet period of studying female education history was characterized by works of mostly descriptive character which contained explanations concerning governmental documents regulating female schools and statistical data about their activity; interpreting the foundation and peculiarities of some schools (P. Grabovskii, O. Lihachova, S. Rozhdeyestvenskii, M. Stoyunin); characteristics of female professional activity via personal development (M. Vernadska, K. Shepkina), researches of female education genesis and defining the role of a woman in the society (V. Byelinskii, M. Zinchenko, N. Dobrolyubov, V. Ovcin, D. Pisaryev, M. Pirogov, K. Ushinskii).

Key words: pre-Soviet historiography, female education, female question/problem, gender approach.

Дата надходження статті: «29» серпня 2019 р.

УДК 378:656.2-051(477.7)(09)«19/20»(043.3)

Коваленко О. М.*

НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА ЯК ЕЛЕМЕНТ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДГОТОВКИ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ У 50-90-ТІ РР. ХХ СТ.

У статті розглянуто навчальну літературу, яка використовувалася для підготовки залізничників у 50-90-ті рр. ХХ ст. Вивчено передумови для створення та розробки підручників та навчальних посібників. Проаналізовано навчальну літературу для підготовки фахівців залізничного транспорту. Розподілено навчальну літературу на такі групи: підручники та посібники для фахівців колійного, вагонного, локомотивного господарств, сигналізації, централізації, блокування (СЦБ) та зв'язку, організації перевезень та управління на залізничному транспорті. Зауважено, що виданню навчальної літератури в 50-90-ті роки приділялася досить значна увага, про що свідчать накази Міністерства освіти та інших урядових організацій. З'ясовано, що в тому вигляді, як і нині, підручники і навчальні посібники почали з'являтися на початку 50-х років, коли навчальні заклади гостро відчували нестачу

*© Коваленко О. М.